

DOI 10.69085/ntf2025a054

„КАРМАННАЯ КНИГА“ И ПРЕВОДНИТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ НА САВА ФИЛАРЕТОВ

Детелина Овчарова
Тракийски университет

“POCKET BOOK” AND THE TRANSLATION TRANSFORMATIONS OF SAVA FILARETOV

Detelina Ovcharova
Trakia University

detelina.ovcharova@trakia-uni.bg

The article examines a Russian-Bulgarian phrasebook from the 1854s, authored by Sava Filaretov. The purpose of this text is to briefly present some translation methods and techniques used by the author, providing examples from both the Russian and Bulgarian sections of the phrasebook. The article also attempts to analyze the translation transformations employed by the author in his Russian-Bulgarian phrasebook.

Key words: Sava Filaretov, Russian-Bulgarian phrasebook, translational transformations

„Карманная книга“¹ е творба на известния български възрожденски просветител, будител и общественик Сава Филаретов. Той е роден на 20 октомври 1825 г. в село Жеравна, Сливенско. Първоначално учи в местното училище, след това в Котел, а през 1848 г. продължава образованието си в Цариград, като постъпва в гръцката „Велика школа“ в Куручешме. Обучението там не му допада и напуска, за да замине за Одеса, където завършва с отличие Първа одеска гимназия. След това продължава образованието си в Московския университет като стипен-

¹ Пълното заглавие е „Карманная книга для русских войнов, находящихся в походах против турок по болгарским землям“ (1854 г.).

диант на българския търговец и дарител Иван Денкоглу. В Москва се сближава с руски слависти, историци, учени и писатели, които се стреми да запознае с българската писменост и фолклор. След завръщането си в България Филаретов преподава в София (1857 – 1861) в основаното там от Ив. Денкоглу училище и открива първото девическо училище в града. Възрожденският общественик се изявява и като активен публицист, като сътрудничи на български и руски списания и вестници.

Сава Филаретов е не само един от най-изтъкнатите български просветители и учители, един от основоположниците на модерното образование в страната ни, но и активен участник в борбата за църковна независимост на българите. Той застава зад идеята за духовна независимост на българския народ, с което привлича вниманието на османските власти и през 1861 г. Филаретов е принуден да напусне София. Той заминава за Русия, където работи в руски дипломатически мисии. По здравословни причини е изпратен в дипломатическата мисия в Кайро. С. Филаретов умира от туберкулоза едва 38-годишен, но оставя значително наследство.

Едно от значимите произведения на българския просветител е „Карманная книга“. Това е джобен руско-български разговорник, предназначен за руските войски и офицери от Дунавската армия. Съставен е „по призива на главнокомандващия граф Паскевич-Еривански за оказване на съдействие на руските войски в българските земи“ (Кювлиева 1997: 100). Целта на помагалото е да подпомага руските войници на Балканите по време на Кримската война при навлизането им в българските земи.

„Карманная книга“ е издадена през 1854 г. в Санкт Петербург в печатницата на Императорската академия на науките и носи грифа на Министерството на народното просвещение“ (Вълчев 2007: 414). Издателството отпечатва поредица от три книги, които притежават всички характеристики на военни разговорници. Изданието включва следните три наръчника:

- „Карманная книга для русских воинов в турецких походах“;
- „Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям“;
- „Карманная книга для русских воинов в походах по турецко-греческим землям“ (Овчарова 2023: 62 – 63).

Изхождайки от класификацията на Г. Левченко (Левченко 2007: 12 – 13), можем да причислим „Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям“ (1854 г.) към специализираните, и по-конкретно – към военните разговорници

или въпросници, чието предназначение е да улесни войниците по време на Кримската война при комуникацията с местните жители. С помощта на тези въпросници войниците интервюират местното население, за да получат нужната им информация за вражеската армия.

По отношение на количеството и разположението на първия език пособието е двуезичен разговорник от пасивен тип. С. Филаретов използва за изходен език чуждия, а преводите са на родния език (чужд език → роден език). Тематиката на помагалото цели да подпомогне адаптирането на новодошлите чужденци, които преминават за пръв път в друга, доста различна социокултурна среда.

Важно е да отбележим, че разговорникът на Филаретов се състои от предговор и три части:

- *Замечания к Русско-Болгарским разговорам;*
- *Разговоры Русско-Болгарские;*
- *Словарь Русско-Болгарский;*
- *Основныя правила Новоболгарскаго языка.*

В предговора на разговорника С. Филаретов обяснява фонетиката на българския език и буквеното означаване на някои звукове, които са чужди за руското ухо. „Това е извънредно полезно при ползването на книгата, тъй като реално в България по това време няма единен правопис. Няма и всеобщопризнати и всеобщовалидни граматически описания“ (Вълчев 2007: 415).

Разговорникът (първата част на помагалото) съдържа четири раздела: *В разъезде, рекогносцировке и фуражировке; Еще распросы о неприятеле; На квартире и Разговор русскаго воина с болгарским священником.* „В две колонки са дадени примерни въпроси и отговори на руски и на български. Обхванати са както възможни въпроси, свързани с всекидневието на местното население, така и теми, отнасящи се до непосредствените задачи на войниците, засягащи разузнаването, снабдяването с храна и фураж, разквартируването, богослужението и т.н.“ (Вълчев 2007: 422).

Втората част – *Словарь русско-болгарский* – съдържа 2433 думи. Подборът на думите е съобразен с лексиката, използвана в първата част на наръчника. Този речник е добре описан от В. Кювлиева (Кювлиева 1997: 101), затова няма да се спираме на него.

Последната част е озаглавена *Основныя правила Ново-Болгарскаго языка* и представлява стегнато граматическо описание. Филаретов прави граматическа характеристика на българския език, за да запознае ползвателите с основните различия между българския и руския език.

Интерес представлява първата част на наръчника – *Разговоры Русско-Болгарские*. Тази част съдържа примерни въпроси и отговори на руски и български език, които подпомагат комуникацията на войниците с местното население. С. Филаретов е разделил изразите на въображаемите събеседници по роли, като е отбелязал с буквата **Р** въпросите, които се задават от руските войници, а възможните отговори, които биха получили от българското население, с **Б**.

За осъществяване на пълноценна комуникация от съществено значение е преводът на езиковите единици. Преводаческият процес не е проста замяна на единици от един език с единици от друг, а сложен процес, в който преводачът е изправен пред редица трудности и предизвикателства. Преводът е ситуация на двуезична комуникация, в чиято основата лежи билингвизмът, т.е. способността преводачът да използва в комуникацията два езика. Попадайки в ситуацията на комуникация на един от двата езика, всеки преводач неизменно изпитва въздействието на другия език. В неговата реч в по-малка или по-голяма степен се проявяват признаци на интерференция (т.е. въздействие на системата на единия език върху другия в условията на двуезичие), като за интерференцията най-често си спомняме, когато става дума или за чуждоезиково обучение, или за превод от един език на друг (Томанова 2009: 6).

Използването на определени замени или преводачески трансформации се обуславя от различията между изходния език и езика на превода. Важно е да се отбележи, че пълно сходство между две езикови системи, както и пълно, неподлагащо се на компенсиране различие се среща доста рядко.

Необходимо е да уточним, че когато говорим за трансформация на текста, имаме предвид преобразуване на текст от един език в текст на друг език. Но това преобразуване не трябва да се разбира буквално – самият изходен текст (оригиналът) не се „преобразува“, защото той не се променя сам по себе си. Този текст, разбира се, остава непроменен, но от друга страна, на неговата основа се създава друг текст на друг език, който наричаме превод. С други думи, терминът „трансформация“ се употребява в този смисъл, когато се използва в синхронното описание на езика като цяло: става дума за определено отношение между два езика или речеви единици, от които едната е оригинална, а втората се създава на основата на първата (Бархударов 1975: 6).

Терминът *трансформация*² в теорията на превода идва от трансформационната граматика, но наред с този термин се срещат и други. З. Д. Лвовска определя тези промени като *еквивалентни преобразувания*, Л. К. Латишев използва термина *трансезиково перифразирание*, а А. Д. Швейцер ги нарича *прийоми на превода*. В настоящата статия ние ще си служим с термина *трансформация*, който в руското преводознание широко се използва, основавайки се на концепцията за превода на Л. С. Бархударов (Томанова 2009: 14 – 15).

Българските възрожденски съставители на разговорници подхождат много внимателно към използването на една или друга преводна трансформация. Причината за това е свързана с предназначението на тези книги, които се отнасят към групата на учебните помагала за чуждоезиковото обучение. В тях са включени примерни диалози, които са преведени от един език на друг и целят да подпомогнат обучението по даден чужд език. По тази причина преводачите на тези помагала трябва внимателно да подбират думите за превод, за да дадат начални знания на ползвателя за даден чужд език. Изключение не прави и наръчникът на С. Филаретов, който е предназначен да подпомага войниците и офицерите в комуникацията им с местното българско население. Помагалото е написано на руски език, което не би трябвало да затрудни преводаческата дейност на автора, защото езиците са близкородствени. Според И. Ликоманова преводът от руски на български може да се определи като славяно-славянски и при подобни случаи преводачите трябва да се съобразяват с два типа езикови особености: „едните са обусловени от генетическото родство на езиците, улесняващи всеки превод, а другите илюстрират различията между всеки два от славянските езици“ (Ликоманова 2006: 28). Като имаме предвид думите на авторката, можем да обобщим, че при превеждане от близкородствени езици, от една страна, преводачът е улеснен в своята дейност, но от друга страна, това може да го въведе в капан, ако не вземе под внимание характерните особености на всеки от езиците.

В статията са представените примери, които илюстрират възгледите на С. Филаретов относно възрожденските принципи на превода. В своята преводаческа практика авторът се ръководи от теоретическите принципи в преводаческата дейност, използвани през Възраждането – идеите на оригинала да се предадат чрез ясен и точен език, близък до оригинала. Спазването на този принцип се вижда при превода

² Особеностите при превод между славянски езици подробно са представени в монографията на И. Ликоманова – вж. Ликоманова 2006.

на по-дълги и усложнени изреченски структури. В тези случаи дословният превод е невъзможен и се предпочита т. нар. свободен превод по смисъл, който показва езиковия усет на преводача. В настоящата статия ще използваме термина „свободен превод“, когато става въпрос за лексикални преводни преобразувания.

Основната цел на разглеждания от нас наръчник е да служи като помагало при общуване на руски и български език за начинаещи и по тази причина в него преобладават прости изречения. Характерна особеност на тези изреченски структури е, че в тях са включени дословно преводими думи и словосъчетания. В тези случаи преводът се свежда до проста замяна на единиците от единия език с единици от другия език. На мястото на определена дума се вписва нейният „буквален“ еквивалент, което се определя като липса на трансформация или нулева замяна (Томанова 2009: 36 – 37).

Постой! Погоди! Послушай! – Постой! Почакай! Послушай! (3)³

Откуда ты? – От где си? (3)

Я не здешний. – Аз не съм тукашен. (3)

Нет, не знаю. – Не, не зная. (4)

Не далеко. – Не е далеч. (4)

Есть один кузнец. – Има един ковач. (6)

Есть. Нет. – Има. Няма. (10)

Посочените примери са доказателство, че С. Филаретов се придържа към буквалния превод на думите и изразите в своя разговорник, когато съществуват еквивалентни езикови единици и в двата езика. Целта на този начин на изграждане на помагалото за изучаване на чужд език е да улесни ползвателите при усвояването на елементарни фрази, които по-късно ще могат свободно да използват при комуникация наравно с носителите на дадения чужд език.

Въпреки че С. Филаретов отлично познава и руския, и българския език, преводът от близкородствени езици може да се окаже доста затруднен от езикови единици, наричани лъжеприятели (Крейчова 2016: 189 – 195), псевдоприятели или лъжливи приятели на преводача. В езиците съществуват думи, които от фонетична или графична гледна точка са идентични, но са с различно значение и в науката за превода се наричат „междуетикови омоними“. При превода на някои от изразите в *Карманная книга* откриваме примери на междуетикови омоними:

*Нет ли на этой дороге лесов, болот, горы, ущельи? – Няма ли по тойзи път дъбрави, блатата, **горы**, клисури? (7)*

³ В скобите е отбелязана страницата, от която е примерът.

Дорога идёт через горы. – Пътят минува през гори. (7)

Вы приедете потом к горам. – Сетне вий ще достигнете до горите. (8)

Переехавши горы опять ровные места будут. – Като минете горите захващат пак равните места. (8)

А в горах каково? – А в гората какъв е? (11)

Всю дорогу надо ехать с горы на гору. – По пътя трябва да са язди от гора на гора. (13)

Руската дума *горы* означава *планини*, но С. Филаретов системно я превежда като *гора/и* на български. Поради близостта в лексиката на двата езика (руския и българския) не е изненада, че авторът се е поддал на интерференция от изходния език (руския) към преводния (българския) и неволно по невнимание е подменил българския преводен еквивалент с руската дума. Същата механична подмяна откриваме и при превода на руската дума *стол* (на български се превежда като *маса*) в следния израз: *что стол наш не богатый – че нашият стол не е тъй богат* (47). Тези преводи водят до промяна в значението на думата и са типични примери на отрицателна интерференция, която е отразена при превода само на руските думи *гори* и *стол* (Овчарова 2023: 221).

Вече беше споменато, че характерът на разглежданото помагало предполага в него да преобладават словосъчетания и прости изречения, които съдържат дословно преводими думи. Въпреки че авторът на *Карманная книга* се придържа към точния превод, често се налага да прибегва и до свободен превод по смисъл, когато буквалният не е възможен или не е подходящ. Лексикалните трансформации са най-често използвани от преводачите и основен елемент при тези преобразувания е лексикалната единица.

Като пример за свободен превод по смисъл от военния руско-български разговорник можем да посочим следния израз: *но жители по большей части хлебопашцы занимаются скотоводством* (6). В този случай С. Филаретов е предпочел да преведе израза, като използва синтактична конструкция, която е близка по смисъл до оригиналния изказ, а именно: *но жителите по-много са орачи и овчари* (6).

Използването на *орачи* вм. *земледелци* и *овчари* вм. *скотовъдци* в преводния текст можем да определим като лексикална трансформация, използвайки класификацията на С. Томанова (2009: 22 – 23) за видовете преводни трансформации. Към този вид преводни преобразувания авторката отнася диференциация и конкретизация на значенията, генерализация на значенията, смислово разгръщане и др. Генерализацията на значенията според С. Томанова се състои в замяна на частното с об-

щото или на видовото понятие с родовото и се нарича още *разширяване на изходното понятие*. Този вид трансформация се среща доста често и е предпочитана от преводачите, когато разширяването на обема на понятието не е от решаващо значение за точността на текста.

Заслужава внимание преводът на думата *мусульманин*. С. Филаретов превежда *мусульманин* като *турчин*, което може да се определи като генерализация.

Мусульман более. – Турците са по-много. (5)

Тази преводна трансформация е продиктувана от различната семантика на думата *мюсюлманин* в двата родствени езика. В огромната Руска империя понятието *мюсюлманин* е обобщаващо за всички етноси, изповядващи ислямската религия, а в българския език *мюсюлманин* се идентифицира като турчин. Авторът прави замяната и с друга цел – обръща внимание на народността, а не на вероизповеданието.

Интерес представляват преводните трансформации при употребите в руско-българския военен разговорник обръщения. Когато се говори за трудностите при превода от руски на български, доста често не се обръща внимание на обръщенията, защото някои учени не ги смятат за части на изречението, други ги разглеждат като разширяващ член на изречението, а трети ги определят като странични думи, които нямат граматична връзка с останалата част (по Костадинова 1987: 120 – 134). Спираме вниманието си върху обръщенията, защото те са типични за диалогичната реч, в „която често се налага обръщане към прекия или косвения събеседник“ (Маровска 1998: 226). Изследваното помагало, двуезичен разговорник, предполага именно непосредствен контакт между участниците в комуникацията. Ние ще спрем вниманието си върху тези обръщения, защото те много широко се използват в разговорната реч и за някои от тях „основна е не контактиращата, а субективно-оценъчната им функция“ (Костадинова 1987: 121).

Руските обръщения *приятель* и *батюшка* могат да изразяват в конкретен контекст разнообразни значения в зависимост от възрастта, социалния статус, взаимоотношенията между събеседниците и от това зависи какъв вариант на превод ще се предпочете.

Эй! приятель! – Ей! брате! (3)

Здравствуй, батюшка! – Добър ден, чичо. (3)

В руския език лексемата *приятель* се използва в различни ситуации и отразява цяла гама от нюанси в отношенията между събеседниците. Обръщението *приятель* може да се използва между хора, равни или близки по социален статус; може да звучи неутрално, след като събеседниците вече са установили контакт помежду си; може да изра-

заява фамилиарност и др. В случая С. Филаретов е използвал в превода на български обръщението *брат*, за да покаже не само че събеседниците са „братя“ по социален статус, но и да изрази доверието на адресанта към адресата. В българския език се обръщаме с *брат* към чужд човек, на когото можем да се доверим.

Обръщението *батюшка* в руския език също може да има различни нюанси в значението и преводът изисква съобразителност и находчивост, каквито е показал С. Филаретов. Като използва в българския превод думата *чичо*, съставителят изразява възрастовата разлика между комуникантите. С *чичо* се обръщаме в българския език към всеки мъж, който е по-възрастен, като по този начин показваме уважение и доброжелателност.

От примерите е видно, че обръщенията в българския и руския език не съвпадат напълно, затова преводачите трябва да се ръководят от ситуацията на употреба и да се съобразяват с узуса в българския език. При избора на преводните съответствия С. Филаретов се е ръководил от това какви обръщания се използват в българския, без да се подвежда от близостта на двата езика и механично да пренася чужди форми. Авторът се е ръководил от основния принцип в превода – функционална еквивалентност (по Костадинова 1987: 134).

Въпреки че С. Филаретов превеждат от руски на български, трябва да отбележим, че влиянието на чуждия език почти не се е отразило на превода. Употребата на руски думи е умерено и е в границите на възприетите в книжовната реч руски заемки.

Преводът е творчески процес, при който преводачът преобразува оригиналния текст, като следва определена преводаческа концепция. Преводните трансформации, които използва С. Филаретов, имат за цел максимално да се доближат до оригинала, за да осъществят основната си функция – комуникация с местното население. В преводната си дейност възрожденският просветител винаги се е ръководил от принципа за ясен и разбираем превод. В своята преводаческа практика той използва както усложнени преводни конструкции, така и опростени, което освен придържане към оригинала показва и високата обработеност на книжовната реч на преводача.

В заключение можем да кажем, че качественият превод е в резултат на компетентността на преводача, който познава особеностите и на двата славянски езика на всички нива. Възрожденските книжовници, към които можем да причислим и С. Филаретов, преди да възникне същинската теория на превода, показват завидни познания в областта на методите и

стратегииите на преводния процес и с право можем да ги причислим към заслужилите дейци за развитието на науката за превода.

ЛИТЕРАТУРА

- Бархударов 1975:** Бархударов, Л. С. *Язык и перевод*. [Barhudarov, L. S. *Yazyk i perevod*.] Москва: Международные отношения, 1975.
- Вълчев 2007:** Вълчев, Б. *Възрожденските граматики на български език*. [Valchev, B. *Vazrozhdenskite gramatiki na balgarski ezik*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.
- Костадинова 1987:** Костадинова, Г. За превода на някои руски обръщения на български език. [Kostadinova, G. *Za prevoda na nyakoi ruski obrashtenia na balgarski ezik*.] // *Езикови проблеми на превода (руски език)*, съставител: Ив. Васева. София: Наука и изкуство, 1987, 120 – 134.
- Крейчова 2016:** Крейчова, Е. За т. нар. „неверни приятели на преводача“ в славянски контекст. [Kreychova, E. *Za t. nar. „neverni priyateli na prevodacha“ v slavyanski kontekst*.] // *Българистични четения – Сегед 2015. Международна научна конференция – Сегед, Унгария, 11 – 12 юни 2015 г.* Сегед: JATEPress, 2016, 189 – 195.
- Кювлиева 1980:** Кювлиева, В. Морфологична адаптация и асимилация на турските заемки – съществителни и прилагателни в българския език. [Kyuvlieva, V. *Morfologichna adaptatsiya i asimilatsiya na turskite zaemki – sashtestvitelni i prilagatelni v balgarskiya ezik*.] // *Известия на Инстута за български език, кн. XXIV*. София: Издателство на БАН, 1980, 78 – 136.
- Кювлиева 1997:** Кювлиева, В. *Речниковото дело през Възраждането*. [Kyuvlieva, V. *Rechnikovoto delo prez Vazrazhdaneto*.] София, 1997.
- Левченко 2007:** Левченко, Г. *Словарь-разговорник в России: типологический и социолингвистический аспекты*. [Levchenko, G. *Slovar'-razgovornik v Rossii: tipologicheskij i sotsiolingvisticheskij aspekty*.] Москва, 2007. <dslib.net/sravnitjazykoved/slovar-razgovornik-v-rossii-tipologicheskij-i-sociolingvisticheskij-aspekty.html> (25.11.2019).
- Ликоманова 2006:** Ликоманова, И. *Славяно-славянският превод*. [Likomanova, I. *Slavyano-slavyanskiyat prevod*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006.
- Маровска 1998:** Маровска, В. *Стилистика на българския език*. [Marovska, V. *Stilistika na balgarskiya ezik*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1998.

Овчарова 2023: Овчарова, Д. *Двуезичните разговорници през XIX век (социолингвистичен и лингвистичен дискурс)*. [Ovcharova, D. Dvuezichnite razgovornitsi prez XIX vek (sotsiolinvistichen i lingvistichen diskurs).] Стара Загора: ТрУ – ДИПКУ, 2023. <<https://www.dipku-sz.net/A/B/Dvuezichnite-razgovornitsi-prez-H-H-vek-sotsiolingvistichen-i-lingvistichen-diskurs/?PU=1&cMenuId=4>> (12.10.2024).

Томанова 2009: Томанова, С. *Междуезиково взаимодействие в превода: От руски на български и от български на руски език*. [Tomanova, S. Mezhduezikovo vzaimodeystvie v prevoda: Ot ruski na balgarski i ot balgarski na ruski ezik.] Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2009.